

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

קרן לאוטמן

חינוך אזרחי במערכת החינוך בישראל

חינוך אזרחי בחינוך הממלכתי-דתי

כנס דב לאוטמן למדיניות החינוך 2022

חינוך אזרחי במערכת החינוך בישראל חינוך אזרחי בחינוך הממלכתי-דתי

כנס דב לאוטמן למדיניות החינוך 2022

בהכנת המסמך השתתפו

יו"ר הקבוצה

רוחמה גבל רדמן, מנכ"לית עמותת יסודות ליהדות ודמוקרטיה

עריכה אקדמית

ד"ר תמי הופמן, מנהלת התוכנית "מדיניות חינוך לדמוקרטיה", המכון הישראלי לדמוקרטיה

חברי קבוצת העבודה (על פי סדר הא"ב)

יעל גרובר, מורה לאזרחות ולהיסטוריה באולפנת אמי"ת להב"ה. רכזת מגמת קולנוע באולפנה לאמנויות "הללי"
יעל קופרשטוק, מנהלת מרכז הדרכה חמ"ד, מינהל חברה ונוער
נדב שמולביץ, מורה לשל"ח בחמ"ד תל אביב
דוד שמחון, מנהל תחום חברה וחיבורים, רשת אמי"ת

ועדה מייעצת

עו"ד ענת טהון אשכנזי, מנהלת המרכז לערכים ומוסדות, המכון הישראלי לדמוקרטיה
יעל נאמן, מנכ"לית קרן לאוטמן
לני מילוא, מנהלת פורום דב לאוטמן
מיטל ברון, עוזרת מחקר, התוכנית "מדיניות חינוך לדמוקרטיה", המכון הישראלי לדמוקרטיה

מבוא

אחד האתגרים המרכזיים ביישומם של מהלכי עומק במערכת החינוך הישראלית הוא המבנה המפוצל שלה. שורשיו של הפיצול המינהלי והארגוני במערכת החינוך הם היסטוריים וממוסדים, לא רק החלוקה לאגפים נפרדים ואוטונומיים, אלא גם ההבחנה החוקית ביניהם. משמעות הפיצול היא יישום מדיניות חינוך אחרת ברשויות חינוך שונות. במצב זה קשה לגבש מודל חינוכי לקידום חינוך אזרחי במדינה יהודית ודמוקרטית שייתן מענה מותאם הן לצרכים הייחודיים של כל מגזר, הן לתחושת השייכות לקהילת האזרחים בכללותה.

החינוך האזרחי מבוסס על הכרה במעגלי השייכות השונים של הפרטים, והוא מבקש לסייע בטיפוח זהותם הפרטיקולרית (הלאומית, הדתית, התרבותית) של היחידים, לצד זהותם האוניברסלית המשותפת על פלורליזם וסובלנות כלפי זהויות שונות, על ידע על אודות קבוצות אחרות ועל מיומנויות המאפשרות להם לחיות במרחב משותף במסגרת מדינה דמוקרטית. חינוך לדמוקרטיה הוא חלק בלתי נפרד מהחינוך האזרחי.

יש להבחין בין חינוך אזרחי לבין מקצוע האזרחות הנלמד בחטיבת הביניים ובחטיבה העליונה (הופמן, 2020). מקצוע האזרחות הוא מקצוע ליבה המשותף לכלל הקבוצות בחברה הישראלית, והוא נלמד בשעות הוראה מוגדרות. לעומת זאת, חינוך אזרחי הוא מכלול התכנים, הערכים והמיומנויות הקשורים במעגלי הזהות למיניהם (הפרטיקולריים והאוניברסליים). תכנים אלו אינם נלמדים במסגרת מקצוע אחד מוגדר, אלא משולבים בחינוך החברתי-ערכי בבתי הספר, במקצועות הלימוד מתחום מדעי הרוח והחברה, ואף בחיי היום-יום של בית הספר. למשל, אפשר לראות בפעילות של מועצת תלמידים ביטוי של החינוך האזרחי בחיי בית הספר.

מסמך זה עוסק באתגר החינוך האזרחי והחינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך הממלכתית-דתית (להלן, "חמ"ד). במסמך ייסקרו מאפיינים מרכזיים של החינוך האזרחי והחינוך לדמוקרטיה במדיניות "חמ"ד, יוצגו החסמים הבולטים באפשרות לקדם חינוך זה ויועלו המלצות אופרטיביות לקידום הנושא במסגרת "חמ"ד. מסמך זה נכתב במקביל לכתיבת מסמכים העוסקים במגזרי החינוך האחרים. מהלך גיבוש מדיניות בנושא הטמעת חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך החל בעקבות כתיבה ופרסום של מסמך העקרונות "חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך" (הופמן, 2020), והוא ממשיך

בהובלת המכון הישראלי לדמוקרטיה וקרן לאוטמן. את המסמך הזה ניסחו אנשי ונשות חינוך ממערכת החינוך המייצגת את הציונות הדתית (החמ"ד) הממלאים תפקידים שונים במערכת החינוך ועוסקים שנים רבות בהוראה, בהכשרת מורים ובחברה אזרחית בציונות הדתית.

ר ק ע

החינוך הממלכתי-דתי הוא מסגרת המשך ארגונית ל"זרם המזרחי" שהיה חלק ממערך הזרמים של החינוך הלאומי הציוני בתקופת היישוב, ובה השתייכו אליו כ-22% מהתלמידים. זרם זה גיבש תפיסה אידאולוגית-פוליטית המזוהה עם תנועת המזרחי הדתית-לאומית, ועד קום המדינה היו בו מוסדות עצמאיים ששירתו את האוכלוסייה הדתית הלאומית. לאחר קום המדינה, עם אישורו של חוק לימוד חובה (1949), חלה שיטת הזרמים על כל התלמידים שנכללו בחוק זה, והיא אפשרה להורים לבחור את הזרם החינוכי שבו ילמדו ילדיהם. אולם בשנת 1953 קבע חוק החינוך הממלכתי ששיטת הזרמים תבוטל, והוגדרה מעטפת חינוכית אחת באחריותה של המדינה, החינוך הממלכתי, ובתוכה עוגן מינהל החינוך הממלכתי-דתי. בחינוך הממלכתי-דתי נלמדת תוכנית נוספת ובה תכנים חינוכיים דתיים. ובלשון החוק: "חינוך ממלכתי, אלא שמוסדותיו הם דתיים לפי אורח חייהם, תכנית לימודיהם, מוריהם ומפקחיהם ובהם מחנכים לחיי תורה ומצוות על פי המסורת הדתית וברוח הציונות הדתית" (לפי תיקון מס' 5 לחוק החינוך הממלכתי, תש"ס-2000).

הצורך בגיבוש צעדים לקידום מדיניות חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה בחמ"ד מתעצם לנוכח המתח ההולך וגובר והפערים המעמיקים בין שני בסיסי הגדרה של ישראל בהיותה מדינה יהודית ודמוקרטית, בין הממד הפרטיקולרי לבין הממד האוניברסלי, ובין ערכים מסורתיים לערכים מודרניים (גייגר, 2018; 2020). אתגרים אלו מחדדים את ההבנה שבמדינה יהודית ודמוקרטית קשה לייצר מודל חינוכי הנותן מענה מותאם לצרכי הייחודיים של הציבור הדתי-לאומי. זאת ועוד, בדוח הוועדה "חיים בשותפות ומניעת גזענות" (משרד החינוך, 2022) עלתה הטענה שהשימוש המועט בשפה אזרחית בחמ"ד הוא חסם מרכזי ביכולת לקדם חיים בשותפות. השפה האזרחית הליברלית נתפסת כמנוכרת לשפה היהודית ההלכתית (שפיץ, בהכנה), ובהיעדרה של שפה אזרחית מוסכמת קשה לקיים דיון בין חלקי האוכלוסייה בחברה הישראלית, דיון המושתת על מושגים משותפים המאפשרים לנהל מחלוקות בחברה מרובת מחלוקות כחברה הישראלית.

מאפייני החינוך הממלכתי-דתי

המחקר העוסק בחינוך הממלכתי-דתי מתמקד בכמה נושאים: ההתפתחות ההיסטורית ודילמות ואתגרים בקיומו של חינוך ממלכתי-דתי במדינה יהודית ודמוקרטית (ראו גרוס, 2004; 2019; סרגוסי, 2013), המחלוקת סביב תוכנית הלימודים באזרחות מנקודת המבט של החינוך הממלכתי-דתי (גייגר, 2018, 2020) ופרקטיקות והיבטים פדגוגיים הרלוונטיים לנושא הנידון במסמך זה (שניידר וקורט, 2019; כלפון ורומי, 2021; פאול-בנימין וגינדי, 2021).

המחקר מראה כי פעילויות חינוכיות מגוונות המבטאות ערכים אזרחיים מתקיימות במערכת החינוך הממלכתי-דתי, אבל לרוב הן נערכות במסגרת הדגש הפרטיקולרי, ואילו ההיבטים האוניברסליים נדחקים בעשורים האחרונים לשולי העשייה החינוכית מסיבות חברתיות ופוליטיות. על רקע זה, השאלה במה מתאפיין החינוך האזרחי, ובעיקר החינוך לדמוקרטיה, במסגרת החמ"ד היא שאלה מורכבת. מצד אחד, החינוך הממלכתי-דתי מתאפיין בפעילות חברתית וערכית רבה מאוד, המתבטאת גם במגוון נתונים מתוך "התמונה החינוכית", כמו מדדי גיוס גבוהים לצה"ל, מעורבות רבה בקהילה והתנדבות (ויניגר, 2021). מצד שני, כל אלו מתקיימים כמעט אך ורק בהקשר של מטרות-העל של החינוך הממלכתי-דתי - מתוך המחויבות "לחינוך ילדי ישראל לחיי תורה ומצוות", ומתוך תפיסת החינוך כ"שליחות לכלל ישראל, מתוך שאיפה לשותפות ביצירת חברת מופת ומתוך מחויבות מוחלטת לתורה ולהלכה" (מתוך חזון החמ"ד). במפגש בין השפה האזרחית לשפה ההלכתית, לאחרונה יש בהכרח עדיפות.

לפיכך, תמונת המצב בחמ"ד מציגה מתחים מובנים:

- פעילות מגוונת וענפה בכל הקשור למעורבות חברתית, פעילות בקהילה ודגש על סולידריות ועל אחריות חברתית. כל אלו הם גם ביטויים לעשייה אזרחית, אלא שהם מתקיימים בהקשרים של צדקה וחסד, ולא בהכרח בהקשר של האחריות לכלל החברה הישראלית, הכוללת קבוצות אוכלוסייה בעלות זהויות מגוונות.
- מתח מובנה שהתגבר בשנות האלפיים בין השפה היהודית לשפה האזרחית האוניברסלית עד כדי דחיקת השפה האוניברסלית מהפרקטיקה הפדגוגית. כל ניסיון לקדם דיון בנושא זה עלול להיחשב מהלך להחלשת הזהות היהודית.

- ערכים הקשורים לשאלת יחסי דת ומדינה במדינת ישראל העומדים בבסיס התפיסה החינוכית במערכת הממלכתית-דתית נתונים במחלוקת במרחבי שיח אחרים (יהודי-חילוני, ערבי וחרדי). מצב זה יוצר מציאות שבה לרוב נושאים אלו אינם נידונים כסוגיות פוליטיות מורכבות שיש ללבן אותן, אלא מוצגים כבסיס נתון. לעיתים קרובות ההיכרות עם מורכבות העמדות בשאלות דת ומדינה בישראל ועם השלכותיהן על קבוצות אחרות באוכלוסייה נחשבת לא לגיטימית.

אנשי ונשות החינוך בחמ"ד המבקשים להתמודד עם השינויים החלים בחברה הישראלית כולה, ובחברה הציונית הדתית במיוחד (קפלן, 2017), עומדים נבוכים לא פעם לנוכח החסמים הייחודיים האלה בכל הקשור בקידומו של חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה.

קושי זה מתחזק לנוכח העובדה שהציונות הדתית אינה מקשה אחת. כמו חברות אחרות בישראל, גם היא מורכבת מקבוצות שונות הנעות על הרצף שבין ליברליות לשמרנות ובין דתיות לחרדיות. גיוון זה בא לידי ביטוי גם בייצוג הפוליטי של קהל זה, והוא אינו אחיד במסריו. מתוך הטרוגניות זו נגזרים גם סוגים שונים של מוסדות חינוך השייכים כולם למערכת הממלכתית-דתית.

עקרונות מנחים למהלך המוצע

- החמ"ד הוא מסגרת ארגונית עצמאית בתוך משרד החינוך. מינהל החינוך הדתי פועל כיחידה בעלת עצמאות פדגוגית ומינהלתית גבוהה, אך מעורבים בו מאוד אישי ציבור מהציונות הדתית (רבנים, פוליטיקאים, אקדמאים ועוד).
- השפה האזרחית, הדמוקרטית-ליברלית, גורמת קושי, ואף רתיעה, בחלקים מסוימים של הציונות הדתית. בציבוריות הישראלית בשנות האלפיים רווחת התפיסה שהשפה האזרחית הדמוקרטית-ליברלית מנוגדת לאופייה היהודי של מדינת ישראל, ואף מאיימת עליו. השאלה עד כמה הזדהות עם ערכים ליברליים היא חלק בלתי נפרד מהזדהות עם ערכים דמוקרטיים, היא שאלה מורכבת, והיא עומדת בבסיס האתגר שהחינוך האזרחי והחינוך לדמוקרטיה מעמיד בפני מערכת החינוך הממלכתית-דתית.
- התנגשות בין ערכים בזמן משבר או אתגר – חשש עמוק נוצר בעיקר כשערך יהודי מתנגש עם ערך דמוקרטי; כאשר עולה מורכבות שאין לה תשובה דתית או הלכתית

חד־משמעית, ולכן נוגעת בעומקם של הערכים הזהותיים. כל זאת, במיוחד לנוכח העובדה שהכשרות המורים והפיתוח המקצועי בחמ"ד כמעט שאינם עוסקים במיומנויות המאפשרות טיפול בסוגיות מעין אלו.

- בתי הספר בכללותם הם מוסדות היררכיים ולא דמוקרטיים בהתנהלותם, ולרוב הם אינם מקדישים משאבים רבים לטיפוחה של תרבות דמוקרטית ושל התנהלות שיתופית בחיי היום־יום של בית הספר. בתי ספר דתיים אינם יוצאי דופן מבחינה זו. יתרה מזו, בהיותם מוסדות שמרניים יותר קשה עוד יותר להביא בהם לידי ביטוי היבטים שבמהותם הם ליברליים או נתפסים ככאלה, דוגמת שותפות תלמידים בקבלת החלטות בבית הספר.

המלצות לקידום חינוך אזרחי בחינוך הממלכתי-דתי

1. הקמת ועדת היגוי לנושא החינוך האזרחי בהובלת נציגי חמ"ד ובשיתוף גורמים רלוונטיים מהחברה האזרחית, נציגי משרד החינוך, דמויות מפתח ואנשי חינוך בולטים ממגוון הקבוצות בציונות הדתית. מטרת הוועדה תהייה לייצר תשתית ערכית ומקצועית שתלווה את תהליכי היישום, הגיבוי והייעוץ ותקדם את המהלכים האלה:

הכשרת מורים

2. פיתוח מיומנויות לעיסוק בנושאים שנויים במחלוקת בציבוריות הישראלית והרחבת ההיכרות עם קבוצות שונות בחברה במסגרת הלימודים ותהליכי הפיתוח המקצועי.
3. בניית קהילת מורים ומורות ממגוון מקצועות הדעת לחיזוק המסוגלות לחינוך חברתי וערכי במדינה יהודית ודמוקרטית.

פיתוח ידע פדגוגי והנגשתו

4. הנגשת חומרים פדגוגיים לצוותים חינוכיים ממגוון מוסדות החמ"ד והחינוך בלתי פורמלי, על בסיס העבודה הפדגוגית של ארגונים "דוברי השפה היהודית-דמוקרטית".

סיוע בהפצה, באיגום משאבים ובהרחבת מעגלי הפעילות, ושימת דגש על תכנים ממוקדים המסייעים למורי מקצועות המח"ר לשלב את התכנים והמושגים האזרחיים והדמוקרטיים בחומרי הלימוד הקיימים.

5. הגדרה ומיפוי של מושגים המבטאים ערכים דמוקרטיים ושפה אזרחית הנשענים על שפה יהודית והלכתית, כדי לאפשר שיח ודיאלוג עם כל הקבוצות בחברה הישראלית. פיתוח זה ראוי שיעשה בשותפות של מכללות לחינוך וארגונים העוסקים בפדגוגיה של חיים בשותפות במדינה דמוקרטית.

מהלכי מדיניות

6. קידום כינוסה של ישיבה בוועדת המשנה לחינוך הממלכתי-דתי בכנסת בנושא שפה אזרחית בחמ"ד, שאליה יוזמנו גורמים מקצועיים מהחברה האזרחית.

7. קידום כתיבתו של חוזר מנהל החינוך הדתי (המקביל לחוזר מנכ"ל) שיעסוק בשפה אזרחית בחמ"ד. חוזר זה ייתן הנחיות מעשיות לאנשי החינוך הפועלים בשדה החמ"ד.

8. המכון הישראלי לדמוקרטיה יקדם הקמת שולחן עגול לאנשי ונשות חינוך מתוך החמ"ד וארגוני חברה אזרחית, חינוך בלתי פורמלי ומשרד החינוך, שמטרתו לסייע בהנחת תשתית מושגית לשפה אזרחית הנובעת מתוך השפה היהודית ומתכתבת עימה (תשתית המתבססת על תכנים קיימים במערכת החינוך ועולם הכשרת המורים). מטרת השולחן העגול הן:

א. ליזום מפגשים תכופים לליבון סוגיות הקשורות בשילובה של שפה אזרחית במסגרת מוסדות החינוך של המערכת הממלכתית-דתית.

ב. לגייס אנשי ונשות ציבור בעלי קומה הלכתית-רוחנית ממגוון עמדות בציונות הדתית כדי לברר בירור הלכתי וערכי נושאים נפיצים הנתפסים כשנויים במחלוקת, כדי לנסות לצמצם את הניכור והתסכול הנובעים ממתח הנוצר סביב ההתנגשות בין סלי הערכים היהודיים והדמוקרטיים ולפתח ארגז כלים מושגי לשותפות בשיח הדמוקרטי במדינת ישראל.

ג. לייצר מרחב ללמידת עמיתים.

רשימת המקורות

גייגר, יצחק, 2018. "בין מסורת דתית למודרנה: חינוך לאזרחות בחמ"ד", בתוך: משה רחימי (עורך), **ספר עמדו"ת: יהדות עידן המודרנה**, אלקנה-רחובות: הוצאת מכללת אורות ישראל, עמ' 47-74.

גייגר, יצחק, 2020. "אזרחות: (לא) פשוט ללמד", **השילוח** 19: 69-93.

גרוס, זהבית, 2004. "החינוך הממלכתי-הדתי בישראל: בין מסורת למודרנה", בתוך: זהבית גרוס ויובל דרור (עורכים), **חינוך כאתגר חברתי; אסופת מאמרים על החינוך הממלכתי-דתי ועל החינוך הבלתי-פורמלי**, תל אביב: רמות, אוניברסיטת תל אביב, עמ' 85-99.

גרוס, זהבית, 2019. "החינוך הממלכתי-דתי: מאפייניו, מטרותיו, ייחודו ותרומתו לחברה הישראלית הרחבה", בתוך: יאיר שלג (עורך), **ממשגיח הכשרות לנהג הקטר? הציונות הדתית והחברה הישראלית**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 291-330.

דרור, יובל, וזהבית גרוס, 2004. **חינוך כאתגר חברתי: אסופת מאמרים על החינוך הממלכתי-הדתי ועל החינוך הבלתי-פורמלי לזכרו של מוטי בר לב**, תל אביב: רמות, אוניברסיטת תל אביב.

הופמן, תמי, 2020. **חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

ויניגר, אסף, 2021. "נתונים נבחרים על החינוך הממלכתי-דתי", הכנסת, מרכז המחקר והמידע.

כלפון, אסתר, ושלמה רומי, 2021. "מעורבותן של מועצות תלמידים בתחומי תוכן ובזירות פעולה: השוואה בין בתי ספר ממלכתיים לממלכתיים-דתיים במרכז ובפריפריה", **דפים** 74: 307-330.

סרגוסי, שלומי, 2013. "בין כוחות משיכה מנוגדים: החינוך הממלכתי-דתי בין הלכה לדמוקרטיה", בתוך: דן אבנון (עורך), **חינוך אזרחי בישראל**, תל אביב: עם עובד, עמ' 202-235.

פאול-בנימין, אילנה, ושחר גינדי, 2021. "משמעות ולא משמעת: חינוך ערכי בחינוך הממלכתי-דתי", **דפים** 74: 255-274.

קפלן, קימי, 2017. "חקר החברה היהודית הדתית בישראל: הישגים, החמצות ואתגרים", **מגמות** נא (2): 207-250.

שניידר, אורנה, וקורט דבורה, 2019. "מודל פדגוגי-דתי להבניית זהות דתית: בין תיאולוגי לסוציולוגי", **עיונים בחינוך** 17-19: 425-455.

שפיץ, יואל (בהכנה). **השפה האזרחית במסמכי המדיניות והחזון של החינוך הממלכתי-דתי**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

www.idi.org.il

www.lautmanfund.org.il